

МУРАВЙОВ В.І.,
кандидат юридичних
наук, доцент

*Інститут
міжнародних відносин
Київського національного
університету
імені Тараса Шевченка*

Підписання Угоди про партнерство та співробітництво з європейськими співтовариствами (далі – УПС) у 1994 році відкрило шлях до правової інтеграції між Україною та Євросоюзом, як найбільш динамічним інтеграційним угрупованням світу. УПС не тільки започаткувала розвиток відносин між сторонами у політичній, економічній, правовій, соціальній та багатьох інших сферах, але й заклала основи для її подальшого удосконалення й поглиблення. У цьому зв'язку постає актуальне питання про характер, правові засади, напрями та інструменти правової співпраці між Україною та Євросоюзом. Практичне значення цього питання пов'язане з пошуками оптимальних шляхів правової інтеграції нашої держави до цього угруповання найбільш розвинутих європейських країн.

Ключовою проблемою правового співробітництва між Україною та Євросоюзом є особливості взаємодії права Євросоюзу та права України. Їх характер визначає напрями та правові інструменти інтеграції сторін.

Треба зазначити, що УПС лише частково розкриває особливості взаємодії права Євро-

ЕКСТРА- ТЕРИТОРІАЛЬНА ДІЯ ПРАВА ЄВРОСОЮЗУ І ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

союзу та права України. Більш повно висвітлити ці особливості може лише аналіз природи права Євросоюзу та існуючої практики регулювання відносин цього об'єднання з третіми країнами.

Що стосується УПС, то з формулювань її положень випливає, що процес правової інтеграції з Євросоюзом має однобічний характер, тобто мова йде лише про пристосування правової системи України до правової системи Євросоюзу та правових систем держав-членів цього об'єднання, а не про зустрічні кроки по шляху зближення правових систем сторін Угоди. Зокрема, в УПС йдеться про закріплення у праві України норм, які б забезпечили рівень захисту прав на інтелектуальну власність, аналогічний до існуючого у Європейському співтоваристві (ЄС) (ст. 50. 1), зближення законодавства України до законодавства ЄС (ст. 51) тощо.

Корені такої однобічної правової інтеграції треба шукати, перш за все, у особливостях правової системи Євросоюзу, основу якої становить *acquis communautaire*, тобто норми, правові концепції та існуюча практика, що в цілому забезпечують її цілісність та обов'язкове однакове застосування права Євросоюзу в усіх країнах членах.

Для підтримки гомогенності права Євросоюзу використовуються різні правові заходи включно з тими, що забезпечують вплив цього права на правопорядки третіх країн.

Із забезпеченням гомогенності права Євросоюзу пов'язане, зокрема, розвинуте в кількох рішеннях Суду ЄС тлумачення цього права, як нового правопорядку, на користь якого держави обмежили свої суверенні права, і який є "відмінним як від права міжнародного, так і від права національного"¹.

Це гарантується також шляхом встановлення повного примату права Євросоюзу по відношенню до національного права держав-членів².

З іншого боку, значно обмеженим є вплив міжнародного права на право Євросоюзу передусім завдяки складній процедурі внесення та затвердження змін до установчих угод про Європейський Союз та європейські співтовариства. Відповідно до ст.300.5 Договору про заснування ЄС, "коли Рада передбачає укладання угоди, яка вимагає внесення змін до цього Договору, ці зміни спершу повинні бути прийняті у відповідності до процедур, викладених у ст.48 Договору про Європейський Союз".

У свою чергу ст.48 Договору про Євросоюз закріплює наступні положення: "Уряд будь-якої держави-члена або Комісія можуть подати на розгляд Ради пропозиції щодо внесення змін до Договорів, на основі яких заснований Союз.

Якщо Рада, після консультацій з Європейським Парламентом, і, якщо це потрібно, комісією, доходить до висновку про необхідність організації конференції представників урядів держав-членів, то така конференція скликається Головою Ради, з метою визначення, за

умови спільної згоди, змін і доповнень, які мають бути внесені до даних Договорів. У разі, якщо відповідні інституційні зміни стосуються валютної політики, існує необхідність проведення консультацій з європейським центральним банком.

Внесені зміни та доповнення набувають чинності після ратифікації всіма державами-членами відповідно до їх конституційних вимог³.

Як свідчить досвід ратифікації угод ЄС та держав-членів з країнами Центральної та Східної Європи, цей процес може тривати кілька років.

Характерною особливістю права Євросоюзу є екстериторіальна дія багатьох його положень. Під екстериторіальною дією права Євросоюзу розуміється дія норм цього права за межами території держав-членів. Передусім екстериторіальна дія права Євросоюзу стосується територій третіх країн.

Екстратериторіальна дія права Євросоюзу обумовлена перш за все значним розвитком торгівельних відносин, а також інвестиційної діяльності після створення європейських співтовариств та Європейського союзу. Значно інтенсифікувався процес регулювання економічних відносин Євросоюзу з державами не членами цього об'єднання. Євросоюз почав активно використовувати своє право для впливу на економічні відносини за межами території держав-членів.

Термін "екстратериторіальний" є українським еквівалентом англійського слова "extraterritorial" та французького "extraterritoriale".

В міжнародно-правовій літературі його використання пов'язане передусім з таким явищем як застосування положень національного права за межами державної території.

Екстратериторіальна дія національного права – це відомий, але ще мало досліджений в науці феномен. Як пише з цього приводу відомий французький фахівець з міжнародного права Ж.Тускоз, хоча тільки держава має компетенцією встановлювати та застосовувати правові норми на своїй території, "у деяких випадках виникає проблема позатериторіальних наслідків норм чи індивідуальних рішень, прийнятих державою, і це часто викликає тонкі юридичні питання"⁴. Ж.Тускоз виділяє позатериторіальне значення державних норм та позатериторіальне виконання індивідуальних державних рішень. Він вважає, що позатериторіальне значення можуть мати, наприклад, законодавчі акти щодо громадянства у випадках його набуття за правом крові; у сфері оподаткування (стосовно прибутків, отриманих за кордоном), у галузі кримінального права (коли національний закон кваліфікує злочин, як дії, скоєні за кордоном громадянами цієї країни, або акти, здійснені поза межами державної території, жертвами яких стали громадяни цієї держави); у галузі цивільного або комерційного права (у випадках укладання контрактів за кордоном, надання національним органам юрисдикції стосовно зобов'язань за угодами, укладеними за кордоном); з питань націоналізації майна, що знаходиться за кордоном; у сфері військо-

вої юрисдикції (щодо правопорушень, з боку представників збройних сил, розташованих за кордоном); щодо захисту фундаментальних інтересів держави (в рамках контролю з боку Сполучених Штатів Америки або Європейського співтовариства за договорами, які укладають за кордоном іноземні підприємства і які впливають на внутрішній ринок США або ЄС, або з метою заборони передачі технологій філіям підприємств, розміщених за кордоном); стосовно захисту інтересів міжнародного співтовариства (арешт за кордоном військових злочинців). Що стосується позатериторіального виконання індивідуальних державних рішень, то, як підкреслює Ж.Тускоз, така практика має місце як в умовах відсутності міжнародних конвенцій про співробітництво у сфері надання чинності адміністративним, судовим чи іншим рішенням іноземних держав, так і за наявності відповідних міжнародно-правових документів. Індивідуальні рішення, що мають позатериторіальну дію приймаються головним чином з кримінальних та цивільних питань, з приводу націоналізації майна за кордоном тощо⁵.

Практика міжнародних судових установ також підтверджує можливість екстратериторіальної дії національних правових актів. Зокрема, у рішенні по справі Лотус 1927 року Постійної палати міжнародного правосуддя підкреслювалось, що "територіальність кримінального права... не є абсолютним принципом міжнародного права", і що держава може у деяких обставинах регулювати поведінку іноземців на підставі того, що вона впливає на її внутрішні відносини. Суд також заявив: "будучи далекою від встановлення загальної заборони щодо поширення з боку держави застосування своїх законів та юрисдикції своїх судів на фізичні особи, власність та дії, скоєні за межами своєї території, вона залишає йому у цьому відношенні широкі рамки свободи дій, які можуть бути обмежені у деяких випадках правилами, що встановлюють заборони; відносно інших випадків, кожна держава залишається вільною схвалювати принципи, які вона вважає найкращими та найбільш підходящими"⁶.

Особливостями Євросоюзу, як суб'єкта міжнародного права *qui generis*, що поєднує риси міжнародної організації з елементами державо-подібного утворення, можна пояснити появу специфічних форм дії норм права цього об'єднання за межами його території, яку складають території держав-членів, пов'язаних з явищем екстратериторіальності.

У відносинах між Євросоюзом та третіми країнами основними правовими інструментами, що забезпечують екстратериторіальну дію права Євросоюзу є автономні правові заходи, проникнення положень права європейських співтовариств у національні правопорядки третіх країн через укладання міжнародних угод, зближення національного права третіх країн з правом Євросоюзу.

Кожний з цих правових інструментів широко використовується, перш за все, в рамках правової співпраці з країнами, які мають з європейськи-

ми співтовариствами угоди про асоціацію. Однак і у відносинах з такими державами, як Україна, що не передбачають на сучасному етапі поступове створення правових передумов для членства в Євросоюзі, такі правові інструменти теж застосовуються, хоча й не так широко.

Розглянемо конкретно особливості використання кожного з інструментів впливу права Євросоюзу на правопорядки третіх країн, а також суб'єктів національного права цих країн.

1. Екстратериторіальна дія права Євросоюзу через застосування автономних правових заходів

Автономні правові заходи являють собою акти інститутів Євросоюзу, переважна більшість яких приймається у сферах виключної компетенції цього об'єднання, тобто в таких, де держави-члени передали свої повноваження органам Євросоюзу. Правовими засадами для застосування автономних правових заходів є положення установчих угод про створення Євросоюзу та європейських співтовариств, а також інших правових актів цих об'єднань, що надають їхнім інститутам компетенцію на прийняття постанов, які можуть регулювати поведінку суб'єктів національного права третіх країн. Дія більшості автономних правових заходів торкається юридичних осіб. Однак, вони можуть адресуватися й фізичним особам, а також самим третім країнам.

Залежно від своєї здатності проникати у правопорядки третіх країн автономні правові заходи можна поділити на дві групи. До першої групи можна віднести ті з них, які хоч і можуть безпосередньо діяти по відношенню до третіх країн, їх фізичних та юридичних осіб, однак, як правило, не проникають у правопорядки третіх країн, тим самим створюючи права і обов'язки для суб'єктів національного права цих країн, які б останні могли захищати в національних судах своєї країни. Автономні правові заходи, що відносяться до цієї групи, хоча й є результатом передачі з боку держав-членів Євросоюзу частки своїх повноважень інститутам цього об'єднання, надаючи їм тим самим наднаціональний характер, вони, як правило, мають такий характер тільки на рівні Євросоюзу, а не у відносинах з третіми країнами. Тому наслідками застосування автономних правових заходів віднесених до першої групи може бути, частіше всього, підпорядкування поведінки третіх країн, їх фізичних та юридичних осіб дії положень цих заходів у їхніх відносинах з відповідними суб'єктами права Євросоюзу на території держав-членів цього об'єднання.

Основними сферами застосування автономних правових заходів є торгівля, антимонопольна діяльність, фінанси.

Автономні правові заходи, що належать до першої групи і приймаються з метою здійснення спільної торговельної політики, охоплюють регулювання зовнішнього тарифу, імпорту та експорту, генеральних

преференцій країнами, що розвиваються, антидемпінгових та інших заходів у відповідь на недобросовісну торгівлю тощо. З підписанням у 1992 році Угоди про Євросоюз до сфер застосування автономних правових заходів додалися, зокрема, політика у галузі надання віз, притулку та інші питання, пов'язані з вільним пересуванням осіб (розділ IV Угоди про заснування ЄС), співпраця заради сприяння розвитку (розділ XX Угоди про заснування ЄС), спільні дії неекономічного характеру в галузі спільної зовнішньої політики і політики безпеки (розділ V Угоди про Євросоюз), співробітництво у сфері охорони порядку та правосуддя у кримінальних справах (розділ VI угоди про Євросоюз).

Друга група автономних правових заходів включає такі, які можуть регулювати поведінку фізичних або юридичних осіб, що знаходяться на території третіх країн. До них відносяться перш за все правові заходи, які приймаються у сфері, що стосується правил конкуренції на спільному ринку ЄС (ст. 81 та 82 Угоди про заснування ЄС), застосування фінансових та економічних санкцій (ст. 60, 297 та 301 Угоди про заснування ЄС) тощо.

Зокрема, спираючись на положення щодо конкуренції, закріплені в Угоді про заснування ЄС, Комісія ЄС та Суд ЄС можуть приймати постанови, які мають своїми адресатами суб'єктів національного права третіх країн. Ними переважно виступають дочірні фірми компаній зареєстрованих в державах-членах Євросоюзу. Приводом до прийняття постанов може бути така діяльність дочірніх фірм, яка впливає на торгівлю між державами-членами Євросоюзу та має на меті або наслідком загрозу конкуренції на спільному ринку.

Що стосується застосування фінансових та економічних санкцій з боку Євросоюзу, то такі примусові дії можуть вимагати обмежень, або навіть заборони, підприємцям та їх компаніям, пов'язаним з компаніями держав-членів Євросоюзу підтримувати торговельні, фінансові та інші економічні відносини з підприємцями, компаніями, фінансовими установами країни, проти якої застосовуються санкції. Це проявляється у забороні передачі нових технологій, заблокуванні активів фінансових установ тощо.

Потенційно автономні правові заходи можуть бути застосовані й до суб'єктів права України.

Екстратериторіальна дія положень права Євросоюзу у сфері антимонопольного законодавства ґрунтується на кількох доктринальних засадах. До них належать "доктрина впливу" та "доктрина національності". "Доктрина впливу" виходить з того, що норми права Євросоюзу можуть регулювати поведінку суб'єктів національного права третіх країн, якщо їхня діяльність впливає або може впливати на економічні відносини в межах цього об'єднання. "Доктрина впливу" знайшла своє обґрунтування у рішеннях Суду ЄС. Найбільш відомі з них є рішення по справах "Барвники"⁷, 1972 р., та "Деревина"⁸, 1985 р.

Обидві справи стосувались застосування положень ст.85 та 86 (зараз це ст.81 та 82) Договору про заснування ЄС до регулювання поведінки компаній, які мали доміціль у країнах не членах об'єднання. У справі "Барвники" це були хімічні компанії Швейцарії та Великої Британії (до її вступу до ЄС). А у справі "Деревина" – це були деревообробні компанії США, Канади, а також Швеції та Фінляндії (до їх вступу до Євросоюзу). Всі вони були звинувачені органами ЄС у порушенні антимонопольного законодавства Європейського співтовариства. Зокрема, Суд ЄС у своїх рішеннях по цих справах виходив з того, що всяка угода між суб'єктами підприємницької діяльності буде вважатися несумісною зі спільним ринком та забороненою відповідно до положень ст.85.1, якщо вона "вірогідно впливатиме на торгівлю між державами-членами ЄС та мати своїм об'єктом чи наслідком загрозу конкуренції на спільному ринку". Взяті разом ці вимоги становлять "тест щодо впливу", який дозволяє, як вважають у Комісії та Суді ЄС екстериторіальне застосування ст.85.1 (зараз це ст.81.1) Договору про заснування ЄС.

Суд ЄС неодноразово підкреслював, що той факт, що одна з сторін угоди між підприємствами має доміціль у третій країні, не заважає застосуванню до такої угоди положень ст.85.1. Суд ЄС відкинув посилення на те, що Комісія ЄС не має компетенції застосовувати штрафні санкції за дії, скоєні за межами ЄС компаніями, які є юридичними особами третіх країн, навіть якщо їхня діяльність має вплив на відносини на спільному ринку.

Суд ЄС визнав такі компанії винними у порушенні ст.85 Договору про заснування ЄС, оскільки вони мають дочірні компанії на території Європейського співтовариства і контролюють їхню діяльність. Іноземна материнська компанія і її дочірні компанії на території ЄС розглядаються Судом ЄС як "єдине підприємство" стосовно обслуговування, прийняття рішень та накладання штрафів та штрафних платежів. При цьому Суд ЄС виходив з того факту, що визнання за дочірньою компанією юридичної особи не виключає того, що її діяльність асоціюється з діяльністю материнської компанії.

Суд ЄС поширив свої аргументи на екстратериторіальне застосування ст.86 Договору про заснування ЄС. Зокрема, материнська компанія розташована в США, була визнана винною у порушенні антимонопольного законодавства ЄС у зв'язку з її відмовою продати свої товари конкуренту дочірньої компанії з ЄС. При цьому Суд ЄС базував свої висновки на доктрині "єдиного підприємства". У своєму рішенні Суд ЄС зобов'язав цю американську компанію продати свою продукцію конкуренту за помірну ціну через своє представництво в Італії⁹.

Під дію антимонопольного законодавства ЄС може підпасти навіть діяльність фірм третіх країн, яка переважно пов'язана з експортом до Європейського співтовариства¹⁰.

У подальшому екстратериторіальне застосування ст.85 та 86 Договору про заснування ЄС було поширене на регулювання тарифів на авіаперевезення на територію Євросоюзу¹¹.

У 1997 році Єврокомісія виступила з погрозами заблокувати злиття американських компаній Боїнг та Магдонел Дуглас. Тільки завдяки досягнутому компромісу вдалося погасити конфлікт¹².

У 2000 році Єврокомісія направила американській корпорації Майкрософт попередження стосовно можливого зловживання домінуючим положенням на ринку систем програмного управління персональними комп'ютерами¹³.

“Принцип національності” дозволяє обґрунтувати екстратериторіальну дію права ЄС щодо фізичних та юридичних осіб з Євросоюзу, які вступають у ділові відносини з підприємцями, фірмами або органами третіх країн. Цей принцип дуже часто застосовується до регулювання торгівельної політики та політики у сфері експортного контролю. Переважно це пов'язано з застосуванням економічних санкцій проти третіх країн¹⁴.

Треба зауважити, що застосування економічних санкцій з боку ЄС та Євросоюзу має не таку вже довгу історію. Починаючи з 1980 року санкції, включаючи економічні, застосовувались проти Ірану (1980), СРСР (1981), Аргентини (1982), Південної Африки (1985-1986), Китаю (1989), Бірми (1990), Заїру (1993), Федеративної Республіки Югославія та Сербії (1999)¹⁵ тощо.

До підписання Маастрихтської угоди про Євросоюз у 1992 році правові засади для застосування санкцій створювала ст.224 Угоди про заснування ЄС¹⁶. Вона, зокрема, передбачала консультації держав-членів між собою щодо здійснення спільних кроків, необхідних для усунення впливу на функціонування спільного ринку внаслідок заходів, які держава-член може бути змушена ввести у випадку серйозних внутрішніх проблем, війни або її загрози, або для виконання нею своїх зобов'язань з метою підтримки миру та міжнародної безпеки. Оскільки ця стаття не визначала механізму запровадження санкцій з боку ЄС, то примусові дії по відношенню до третіх країн застосовувались його державами-членами, а органи ЄС виконували координаційні функції.

З набранням чинності Маастрихтською угодою була удосконалена правова база застосування санкцій проти держав не членів Євросоюзу шляхом внесення до угоди ст.228а¹⁷. Це стало прерогативою Євросоюзу та ЄС. Рішення про примусові заходи приймаються Євросоюзом в системі співробітництва з питань зовнішньої політики та політики безпеки у формі спільної політики чи спільних дій. Якщо ж імплементація цих рішень передбачає відповідні кроки з боку ЄС в економічній сфері, тоді спрацьовує механізм Співтовариства.

Оскільки сфера застосування санкцій з боку Євросоюзу дуже широка, то їх можуть здійснювати як держави-члени в рамках Євросо-

юзу, так і ЄС *per se*. З метою підвищення ефективності санкційного механізму ЄС рішення про застосування примусових дій, які передбачають передусім розрив чи обмеження економічних відносин з третіми країнами, приймаються Радою кваліфікованою більшістю на пропозицію від Єврокомісії.

Але тут виникає питання, наскільки правомірними з точки зору міжнародного права є застосування санкцій Євросоюзом проти третіх країн? Це питання потребує окремого детального розгляду і тому воно не буде об'єктом даного дослідження.

Які ж можуть бути наслідки екстратериторіальної дії автономних правових заходів цієї другої категорії?

Слід особливо зауважити, що застосування "доктрини впливу" та "принципу національності" призводить до виникнення ситуації, коли та ж сама поведінка підпадає під дві конкуруючі юрисдикції: з одного боку цю поведінку регулює право Євросоюзу, а з іншого – національне право країни не члена цього об'єднання. Наслідком екстратериторіальної дії права Євросоюзу у цих випадках може стати негативний вплив на нормальне функціонування економічних відносин як на території третіх країн, так і у стосунках між Євросоюзом та цими третіми країнами. Для запобігання такому розвитку вже багато років під егідою такої впливової міжнародної установи як Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) проводяться різного роду заходи, включаючи скликання міжнародних конференцій, створення спеціальних структур для вивчення проблеми та підготовки пропозицій щодо її розв'язання тощо. Зокрема, ще у 1979 році Рада ОЕСР прийняла рекомендації щодо нотифікації, консультацій та співпраці у галузі антимонопольного законодавства. Вони передбачають запровадження консультацій між державами-членами ОЕСР, чиї важливі інтереси заторкує екстратериторіальна дія антимонопольного законодавства ЄС, а також низки держав, включаючи, в першу чергу, США та ФРН.

Відповідно до запропонованих ОЕСР рекомендацій під час проведення консультацій держава, яка почала розслідування щодо порушення її інтересів у зв'язку з застосуванням правил конкуренції з боку ЄС, або якихось держав, повинна у повній мірі прийняти до уваги позицію тих, кого таке розслідування стосується, а сторони повинні намагатися знайти взаємно прийнятне рішення, враховуючи обопільні інтереси.

Додаткові кроки з метою пом'якшення конфліктуючих вимог сторін-потенційних учасників конфліктів, пов'язаних з проблемою екстратериторіальної дії правових норм, були зроблені Радою ОЕСД, а також Комітетом з міжнародного інвестування та багатонаціональним корпораціям цієї ж організації (далі Комітет). У 1984 році Комітет підготував свій огляд з проблеми екстратериторіальної дії правових норм з межами територіальної юрисдикції. Огляд вимагав від держав-членів дотри-

муватися принципів міжнародного права, поважати суверенітет та законні інтереси інших держав-членів, практикувати стриманість та визнати важливе значення для співпраці договірно-правових відносин. Комітет визнав, що держави-члени повинні намагатися розвивати співробітництво як альтернативу одностороннім діям з метою запобігання та мінімізації конфліктних вимог¹⁸.

З метою забезпечення на практиці виконання цих загальних положень Комітет особливо відмітив необхідність укладання між державами-членами двосторонніх угод про запровадження нотифікації та консультацій стосовно заходів, які можуть стати причиною конфліктних правових вимог, важливість заохочення швидкого та дояльного розгляду ad hoc запитів щодо нотифікації та двосторонніх консультацій та надання якомога раніше інформації іншим державам-членам стосовно запропонованого законодавства, яке має значний потенціал для конфліктів із законами або політиками цих держав.

Виходячи з цих пропозицій Рада ОЕСД прийняла рішення щодо можливості використання Комітету, як форуму для проведення консультацій між державами-членами з метою розв'язання конфліктів, пов'язаних із екстратериторіальною дією правових актів.

Питаннями розв'язання юрисдикційних конфліктів та екстратериторіального застосування національного законодавства в рамках ОЕСД займається також й Комітет із обмежувальної комерційної практики.

Важливим є залучення до вирішення цієї проблеми Міжнародної торговельної палати в якості джерела інформації та авторитетного консультативного органа з питань екстратериторіальної дії.

Серед інших заходів, запропонованих міжнародними структурами у цьому зв'язку, можна також вказати на пропозицію керуватися принципом територіальності при застосуванні свого законодавства; здійснювати зближення національного законодавства держав; укладати міжнародні угоди щодо основоположних правил або принципів, які визначають можливість екстратериторіальної дії тих чи інших норм; створювати міжнародні інституційні механізми на двосторонньому та багатосторонньому рівнях, які будуть займатися попередженням та розв'язанням конфліктів; звертатися у разі неможливості вирішення юрисдикційних суперечок на рівні консультацій до міжнародних арбітражних установ тощо.

Ще однією впливовою міжнародною установою, яка порівняно недавно почала активно працювати у царині вирішення юрисдикційних конфліктів, викликаних екстратериторіальним застосуванням антимонopolного законодавства, стала створена у 1995 році Світова організація торгівлі (СОТ). Її підключення до цього процесу пояснюється тим, що питання торгівлі та антимонopolної діяльності тісно пов'язані між собою. Зокрема, у торговельній сфері також може виникнути проблема доступу на ринок. Але у процесі переговорів з торгівлі учасники роблять свої висновки, оцінюючи передусім результати ефективного до-

ступу (тобто продажу), а не відносну конкурентоздатність ринку з економічної та антимонопольної точки зору¹⁹.

На відміну від ОЕСД, яка є скоріше форумом для дебатів та співробітництва, СОТ може застосовувати примус. У цьому контексті вона являє собою законодавчо/судовий тип заходів управління. Завданням організації є скасування на урядовому рівні практики, що заважає торгівлі.

Використовуючи свій статус дійсного члена СОТ, ЄС намагається просувати свої підходи до вирішення юрисдикційних конфліктів у сфері антимонопольного законодавства. Зокрема, ЄС запропонував, щоб СОТ забезпечила укладання угоди, відповідно до якої кожна країна-член ухвалить антимонопольне законодавство з встановленим мінімумом заборон та процедур²⁰. Згодом Комісія ЄС визначила основні параметри такої угоди. Вона повинна:

- зобов'язати країни-члени ухвалити або мати законодавство у сфері конкуренції, яке буде включати щонайменше основні правила стосовно заборони картелів та монополізації (або зловживання домінуючим положенням);
- забезпечити примусове виконання такого законодавства на засадах недискримінації та прозорості;
- передбачити співпрацю між відповідними органами;
- мати на меті поступову конвергенцію національної практики²¹.

Зусилля, спрямовані на зменшення конфліктів юрисдикцій у царині антимонопольного законодавства, з часом почали давати позитивні результати. У 90-х роках були укладені перші міжнародні угоди про співпрацю у сфері компетенції. ЄС підписав такі угоди з США та Канадою. Зокрема, підписана у 1999 році між ЄС та Канадою передбачає серед інших заходів взаємну нотифікацію щодо можливого розслідування сторонами справ у сфері конкуренції, якщо це заторкує важливі інтереси сторін, а також обмін неконфедційною інформацією. Відповідно до положень угоди сторони можуть вимагати дій примусового порядку проти антиконкурентної поведінки, яка має місце на території іншої сторони. При цьому повинні прийматися до уваги важливі інтереси цієї сторони. Передбачена взаємодопомога та координація примусових дій²².

Окрім укладання міжнародних угод практикується врегулювання юрисдикційних конфліктів, пов'язаних з екстратериторіальним застосуванням антимонопольного законодавства, шляхом консультацій між Євросоюзом, США, Канадою, Австралією та деякими іншими країнами із застосуванням процедури нотифікації. Є також спроби гармонізувати процедури, які передують злиттю компаній²³.

Прийняття економічних санкцій з боку Євросоюзу також може призводити до екстратериторіального впливу права ЄС на суб'єктів національного третіх країн.

Щоб пом'якшити конфлікти юрисдикцій при застосуванні економічних та фінансових санкцій Євросоюз та треті країни також вимушені вдаватися до міжнародно-правових заходів. Прикладом такої співпраці є досягнута у 1998 році домовленість між Євросоюзом та США щодо політичного вирішення конфліктів, викликаних, з одного боку, екстратериторіальними наслідками дії Акту Хелмс-Бертон та Д'Амато, який стосувався економічних санкцій проти низки країн, таких як Куба, Іран, Лівія тощо, з другого – кроками у відповідь з боку ЄС в рамках СОТ, що передбачали звернення до механізму цієї організації щодо врегулювання суперечок²⁴.

2. Проникнення положень права європейських співтовариств у національні правопорядки третіх країн через укладання міжнародних угод

Проникнення положень права європейських співтовариств у правопорядки третіх країн частіше всього забезпечується за допомогою укладання міжнародних угод. Але далеко не всі міжнародні угоди, укладені між європейськими співтовариствами та третіми країнами, можуть забезпечити таке проникнення. Найбільш типовими видами міжнародних угод, які закладають засади для проникнення положень права ЄС в національні правопорядки третіх країн, є угоди про асоціацію, угоди про партнерство та співробітництво, а також угоди про торгівлю та співробітництво. Сюди можна додати й акти органів асоціації або співробітництва, які є частиною інституційного механізму таких угод.

Існують два основних способи проникнення права європейських співтовариств у правопорядки третіх країн за допомогою укладання міжнародних угод: включення положень права ЄС у міжнародні угоди й відсилка до положень права європейських співтовариств (установчих угод та актів інститутів співтовариств) у міжнародних договорах.

У цьому плані угоди про асоціацію та угода про торгівлю та співробітництво можуть відрізнятися від угод про партнерство та співробітництво головним чином лише тим, що вони, по-перше, включають до своїх статей дещо більшу кількість положень права ЄС, а по-друге, – створені на їх основі органи асоціації або співробітництва на відміну від органів, діючих в рамках угод про партнерство та співробітництво, можуть приймати обов'язкові постанови, що включають положення права ЄС та відсилки до них.

Наприклад в Угоді про асоціацію між європейськими співтовариствами та Угорщиною, укладеній у 1991 році²⁵, у ст. 35 повністю відтворена ст. 30 Угоди про заснування ЄС (винятки з заборони на кількісні обмеження на імпорт до держав-членів ЄС), у ст. 62 частково відтворені або зроблені посилання на ст. 81, 82 та 87 Угоди про заснування ЄС (правила конкуренції та державна допомога), ст. 36, 37

та Регламент ЄС 26/62 (політика у сфері сільського господарства). Ст. 61 Угоди про асоціацію передбачає поступове застосування у відносинах між Угорщиною та ЄС всіх положень ст. 56-60 Угоди про заснування ЄС (вільне пересування капіталів).

У ст. 7 та ст. 32-34 рішення Ради асоціації ЄС – Туреччина 1995 року про створення митного союзу між сторонами²⁶ повністю або частково відтворені положення ст. 30, 81 та 87 Угоди про заснування ЄС. А ст. 12,1 та 28 рішення шляхом відсилки дають перелік актів інститутів ЄС, які повинні застосовуватися для регулювання відносин у таких галузях як торговельна політика та митна справа.

В Тимчасовій угоді щодо торгівлі та питань, пов'язаних з торгівлею²⁷ та УПС²⁸ які заклали правовий фундамент стосунків між Україною та Європейськими співтовариствами порівняно менше положень, що відтворюють норми права ЄС, або роблять на них посилання. Зокрема, ст. 18 Тимчасової угоди та Додаток III до цієї угоди відсилають до актів вторинного законодавства ЄС у галузі охорони права на інтелектуальну власність, як на документи, що встановлюють рівень захисту цього права в Співтоваристві, котрий Україна повинна забезпечити у внутрішньому правопорядку до кінця п'ятого року після набуття чинності Тимчасової угоди, тобто до 1 лютого 2001 року.

У свою чергу УПС включає кілька положень, що відтворюють норми права ЄС. Зокрема, ст. 20 УПС відтворює положення ст. 30 Угоди про заснування ЄС (винятки з заборони на кількісні обмеження на імпорт), ст. 46.3 майже повністю повторює положення ст. 58.1, а Угоди про заснування ЄС (особливості застосування національно-податкового законодавства до платників податків). Ст.48.3 включає положення ст.56 Угоди про заснування ЄС (заборона обмежень не переміщення капіталів між державами-членами і третіми країнами), а ст.48.6 – положень ст.59 Угоди про заснування ЄС (захисні заходи з метою запобігання труднощів у функціонуванні економічного та валютного союзу).

У цьому зв'язку виникає питання про правові наслідки дії положень Тимчасової угоди та УПС в правопорядку ЄС та правопорядку України.

Почнемо з правопорядку ЄС. Відповідно до ст. 300.7 Угоди про заснування ЄС положення УПС є обов'язковими для інститутів Співтовариства та держав-членів. Це, однак, не означає, що вони мають характер прямої дії у правопорядку ЄС. Віднесення тих чи інших положень УПС до категорії пряmodіючих залежить від відповідного тлумачення їхньої природи з боку Суду ЄС відповідно до вироблених ним критеріїв. При цьому, однак, треба мати на увазі, що на відміну від угод про асоціацію з країнами Середземномор'я (Марокко, Туніс, Ізраїль тощо), які були укладені у другій половині 90-х років, положення УПС передбачливо були сформульовані Комісією ЄС таким чином, щоб запобігти їх можливої прямої дії у правопорядку ЄС, хоча така можливість не виключається.

Інший статус положення УПС мають у правопорядку України. Зокрема, відповідно до ст. 9 Конституції України діючі міжнародні угоди, які були схвалені Верховною Радою, є частиною національного законодавства України. Це означає, що вони отримують статус національних законів з усіма наслідками щодо їх застосування. Однак, концепція прямої дії положень міжнародних угод у правопорядку України поки що не достатньо розроблена ні в теоретичному плані, ні в існуючій судовій практиці. Тому питання прямої дії положень УПС в національному порядку України залишається відкритим. Важливо підкреслити, що ніщо в УПС не заважає Україні прийняти в разі необхідності, національний правовий акт, який би надав положенням УПС характер прямої дії у правопорядку України, забезпечивши тим самим можливість положенням права ЄС, закріпленим в УПС безпосередньо регулювати відносини суб'єктів національного права України.

3. Зближення національного права третіх країн з правом Євросоюзу

Зближення національного права третіх країн з правом ЄС треба розглядати як етап у процесі поступової уніфікації правових норм Європейського співтовариства та держав, що співпрацюють з ним.

Особливістю зближення, яке здійснюється в рамках правового співробітництва між країнами не членами та ЄС є те, що воно стосується майже виключно вторинного права Європейського співтовариства, тобто правових норм, закріплених в актах органів цього об'єднання, а також у міжнародних угодах, укладених між ЄС та іншими суб'єктами міжнародного права²⁹.

Виходячи з аналізу досвіду співпраці третіх країн з Євросоюзом, можна виділити три способи зближення національного права цих країн з правом ЄС.

По-перше – це прийняття національних правових актів, які б враховували в тій чи іншій мірі положення права ЄС.

Другий спосіб передбачає приєднання країни – не члена ЄС до міжнародних угод, що зобов'язують Європейське співтовариство та держави-члени цього об'єднання.

І третім способом виступає інкорпорація у національне право правових актів ЄС.

Зближенню національного законодавства третіх країн, що мають з європейськими співтовариствами угоди про співпрацю, надається велике значення як одному з найбільших дієвих засобів правової інтеграції. Тому не випадково, що в прийнятому Комісією ЄС 1995 році документі – Білій книзі "Підготовка асоційованих країн Центральної та Східної Європи до інтеграції у внутрішній ринок Європейського Союзу" (*White Paper in the Preparation of the Associated Countries of Central and Eastern Europe for Integration into the Internal*

Market of the Union", COM (95) 163) – зближення національного законодавства асоційованих країн з правом Євросоюзу розглядається як заміна розповсюдження дії права цього об'єднання на ці країни. Зближення національного законодавства країн, що уклали з європейськими співтовариствами угоди про асоціацію, партнерство та співробітництво вважається обов'язковими. Положення таких угод як правило включають окремі статті і навіть розділи, що стосуються визначення сфер, в яких повинно здійснюватися зближення.

Біла книга не має конкретних адресатів, тому може бути використана Україною.

Гармонізація прав на інтелектуальну власність щодо програм, які передаються через супутник або по кабелю, а також технічним стандартам в аудіовізуальній галузі, передбачена ст. 103 Євругод з Литви, Латвії, Естонії.

Положення, аналогічні до ст. 51 містяться у ст. 70 – чеська, болгар., слов., латв., лит., румун, ст. 69 єсто. та пол., ст. 68 угорц.

Аналогія до ст. 50.1 – ст. 67 Чес. Болг., Литв., Латв.. Рум, ст. 66 Ест. та Полца, ст. 655. Угор., ст 68 Словен.).

Євругода з Словенією вимагає забезпечити аналогічний рівень захисту відразу після набуття чинності.

Єдиним положенням відсутнім в УПС, є вимога приєднатися до Мюнхенської конвенції про надання Європейських патентів від 5.10.73.

Зокрема, в Угоді про асоціацію з Угорщиною питання зближення законодавства Угорщини з правом ЄС регулюються ст. 65, 67-69. Сферами зближення визначені захист права на інтелектуальну власність, різні галузі національного економічного права, законодавство в галузі повітряного та наземного транспорту. Завдяки тому, що Європейська угода з Угорщиною спрямована на підготовку країни до повного членства в Євросоюзі, на базі цих положень з ініціативи ЄС був створений дієвий правовий механізм зближення. Зокрема, при Раді асоціації діє комітет експертів, який відповідає за зближення угорського законодавства з правом ЄС. Ст. 107 Європейської угоди дає повноваження Раді асоціації створювати підкомітети у цій сфері. Вже засновані структури, які відповідають за розробку концепції походження товарів, методи співробітництва в адміністративній сфері тощо. Ці структури надають допомогу в реалізації постанов інститутів ЄС. З часом представники Угорщини зможуть брати участь у роботі допоміжних органів Комісії Євросоюзу, як це практикується у відносинах між Євросоюзом та країнами європейського економічного простору (Норвегія, Ісландія, Ліхтенштейн).

Схожі по змісту положення щодо зближення національного законодавства України з правом ЄС закріплені й в УПС. Зокрема, в ст. 51.1 УПС зближення існуючого і майбутнього законодавства України з законодавством Співтовариства вважається важливою умовою для зміцнен-

ня економічних зв'язків між сторонами. В УПС не дається визначення поняття зближення законодавства. З положень ст. 51.2 витікає, що це може означати "приблизну адекватність законів". Нічого також не говориться й про способи зближення. Практично відсутні й терміни здійснення цього процесу. Мова йде тільки про те, що Україна вживе заходів для забезпечення поступового приведення її законодавства у відповідність до законодавства Співтовариства (ст. 51.1). Єдиним винятком з цього є сфера захисту права на інтелектуальну власність. Зокрема, у ст. 50 говориться, що рівень захисту таких прав, який би був аналогічний до існуючого у Співтоваристві повинен бути забезпечений до 1 березня 2003 року. А способом здійснення зближення у цій сфері визначено, перш за все, приєднання України до багатосторонніх міжнародних конвенцій про права на інтелектуальну власність³⁰.

Даний у ст. 51.2 перелік сфер зближення включає, головним чином, різні галузі економічного права. З боку ЄС передбачено надання технічної допомоги з метою здійснення заходів щодо зближення українського законодавства з правом ЄС, яка включає обмін експертами, завчасне надання інформації, організація семінарів, професійна підготовка допомога у здійсненні перекладів законодавства Співтовариства тощо (ст. 51.3). Як витікає з практики відносин Євросоюзу з третіми країнами правова інтеграція через зближення законодавства повинна охоплювати і інші сфери співробітництва, які визначені в УПС (ст. 52-84), хоча в Угоді відсутні чіткі положення з цього приводу.

В цілому ж, за своєю природою майже всі положення, що регулюють зближення законодавства України з законодавством ЄС можна віднести до категорії так званого "м'якого права"³¹, тобто мова йде про наміри, а не чіткі зобов'язання сторін. А це ставить весь процес зближення законодавства в залежність від зацікавленості сторін у його просуванні і це, у свою чергу, надає їх діям політичного забарвлення. Україна вже створила у своєму правопорядку організаційні та правові передумови для реалізації положень УПС щодо зближення законодавства. Зокрема, у червні 1998 року Указом Президента України була затверджена Стратегія інтеграції України у Євросоюз. Створена Міжвідомча координаційна рада з адаптації законодавства України до законодавства ЄС. Визначено координатора цього процесу на урядовому рівні, яким є Міністерство юстиції. Міністром вже розроблені завдання та програми дій у цьому напрямку співпраці з Євросоюзом.

У 1999 році була розроблена й прийнята Концепція зближення законодавства України з законодавством ЄС. З метою реалізації Концепції Міжвідомча координаційна рада схвалює плани роботи з адаптації законодавства на кожен рік, в яких передбачена розробка проектів законів України та постанов Уряду з урахуванням основних положень законодавства ЄС³².

Ще одним документом, який підтверджує європейський вибір нашої країни, стала затверджена у вересні 2000 р. Програма інтеграції України у Євросоюз, де визначені основні етапи цього процесу. А у квітні 2001 року Кабінетом Міністрів України був ухвалений План дій щодо реалізації пріоритетних положень Програми інтеграції України у Євросоюз.

Важливим з точки зору методології є підхід до зближення законодавства, запропонований як в стратегії інтеграції України в Євросоюз, та і в Концепції зближення законодавства України з законодавством ЄС. Зокрема в Стратегії, адаптація законодавства визначена як зближення законодавства України з сучасною європейською системою права. А Концепція говорить про врахування у цьому процесі норм і стандартів Євросоюзу та країн-членів цього об'єднання. Тобто в цих документах дається більш широке тлумачення поняття зближення ніж те, що згадується в УПС, де цей процес обмежений тільки правом Співтовариства. Представляється, що такий підхід до зближення законодавства, який запропонований у Стратегії та Концепції є оптимальним, перш за все, з точки зору перспективи інтеграції України у Євросоюз. Справа в тому, що правове регулювання процесів європейської інтеграції в системі Євросоюзу не обмежується тільки правом ЄС як таким. Галузі та інститути права ЄС, як правило, не охоплюють повністю правовідносини у тій чи іншій сфері правового регулювання інтеграції, а поки що лише доповнюють відповідні галузі національного права держав-членів Євросоюзу. Виключенням з цього правила є тільки правила конкуренції. Тому усяка політика зближення законодавства третіх країн, включаючи Україну, з правом Євросоюзу повинна враховувати цю особливість правового регулювання європейської інтеграції.

Підтвердженням вірно обраної методології зближення законодавства України з правом Євросоюзу є положення Білої книги про підготовку асоційованих країн Центральної та Східної Європи до інтеграції у Євросоюз, ст. 4.14 котрої рекомендує цим країнам при здійсненні зближення свого права про компанії з відповідними нормами європейського права орієнтуватися на законодавство про компанії однієї з держав-членів Євросоюзу.

Зі свого боку, Євросоюз в кінці 1999 року прийняв Спільну стратегію щодо України, термін дії якої розрахований на 4 роки. У цьому директивному документі, зокрема, підтверджена підтримка процесу зближення законодавства України з правом Євросоюзу і визначені пріоритетні, з точки зору Євросоюзу, сфери такого зближення. Цікаво, що в різних частинах цього документу, де вони згадуються, ці пріоритетні сфери не співпадають. Зокрема, в частині II (Головні завдання) до них віднесені правила конкуренції, стандартизація та сертифікація, права на інтелектуальну власність, захист інформації, митні процедури, на-

вколишнє середовище. А в частині III (Спеціальні ініціативи) до них включені правила конкуренції, фінансові послуги, стандартизація та сертифікація, фінансова політика, зайнятість, права на інтелектуальну власність. Залишається також дочекатися, коли Комісія ЄС зможе запропонувати якісь заходи з імплементації положень Стратегії, як це передбачається в цьому документі.

Щодо реалізації з боку ЄС зобов'язань допомоги процесу зближення українського законодавства з правом ЄС, як це передбачено ст. 51.3, то ці зобов'язання не виконуються. Головна причина – це упередженість Комісії ЄС щодо активності України у вирішенні питань зближення законодавства. Чинники Комісії впевнені, що Україна поспішає з реалізацією цих положень УПС для того, щоб через невеликий проміжок часу заявити: ось ми зблизили наше законодавство з правом ЄС, як і асоційовані країни Центральної та Східної Європи, тепер можна ставити питання про отримання статусу асоційованої країни, а в невдовзі й повного члена Євросоюзу.

На наш погляд, заходи, що запроваджує українська сторона у сфері зближення законодавства, знаходяться у відповідності з положеннями УПС. Важливо підкреслити, що УПС ніде не забороняє Україні робити самостійні кроки з метою якомога скорішого досягнення результату. Більш того, зближення національного законодавства з правом ЄС може сприяти прискоренню економічних та правових реформ в Україні, що передбачено у преамбулі УПС, де чітко визначено, що існує необхідний зв'язок між повними впровадженням партнерства з одного боку та продовженням і завершенням Україною політичних, економічних та правових реформ з іншого боку.

Зближення національного законодавства з правом Євросоюзу може здійснюватися також шляхом приєднання країн не членів цього об'єднання до міжнародних угод, сторонами яких є ЄС та його держави-члени. Такі угоди укладаються переважно у сфері міжнародного приватного права. Одним з не багатьох прикладів цього способу зближення є підписання у 1988 році деякими країнами не членами ЄС Луганської конвенції³³. Ця конвенція фактично відтворює положення підписаної у 1968 році державами-членами ЄС Брюссельської конвенції щодо юрисдикції та впровадження судових рішень у цивільних та комерційних справах, яка стала частиною права співтовариства³⁴. Завдяки підписанню конвенції норми права ЄС, закріплені у Брюссельській угоді, були імplementовані у національні правові порядки країн не членів Співтовариства відповідно до конституційних процедур кожної з цих країн. Тим самим були створені однорідні правові умови для діяльності компаній країн-учасниць обох конвенцій.

Слід, однак, зауважити, що цей спосіб зближення національного законодавства третіх країн з правом ЄС не набув значного поширення. Це пов'язано перш за все з тим, що набрання чинності такими до-

кументами дуже часто розтягується на багато років у зв'язку з необхідністю їхньої ратифікації усіма сторонами³⁵.

Щодо інкорпорації у національне право третіх країн правових актів ЄС, то вона не передбачена положеннями угод про співробітництво, партнерство або асоціацію. Цей спосіб зближення виник у результаті практики, що склалась в рамках правової співпраці між ЄС та переважною більшістю асоційованих країн Центральної та Східної Європи.

Справа в тому, що ці країни стикнулися з проблемою вчасного завершення передбаченого Білою книгою та іншими документами ЄС етапу приведення свого законодавства у відповідність з нормами Європейського співтовариства. З об'єктивних причин органи державної влади та управління асоційованих країн не встигають завершити процес зближення у визначені терміни. Єдиним виходом для них залишається включення повністю без якихось змін положень актів органів ЄС у національне право.

Цей досвід може бути запозичений й Україною.

Однак, при здійсненні зближення національного законодавства з правом Євросоюзу треба враховувати наступне:

- країна, яка зближує своє законодавство з правом Євросоюзу сама вибирає що, як і коли зближувати. Це, зокрема, витікає з положень Білої книги про підготовку асоційованих країн до інтеграції у ЄС;
- країну, що займається процесом зближення законодавства, відповідні структури ЄС не завжди інформують про зміни у праві Співтовариства, а це може викликати невідповідність національних норм нормам ЄС та знизити ефективність впровадження положень права ЄС в національному правопорядку такої країни;
- існує також небезпека, що країна, яка добровільно здійснює зближення свого законодавства не завжди може враховувати усі юридичні тонкощі відповідного документу Євросоюзу, включаючи чітке розуміння юридичної термінології, яка використовується в цих документах, причини його прийняття та особливості його реалізації, що теж негативно впливає на процес зближення.

Таким чином, дія права Євросоюзу не обмежується тільки територією держав-членів, але виходить за кордони цього об'єднання. Правові засади екстериторіальної дії права Євросоюзу визначають різні правові акти. Це й норми, закріплені в установчих угодах про створення європейських співтовариств та Євросоюзу (так зване первинне право Євросоюзу), а також у актах органів Євросоюзу (та зване вторинне право Євросоюзу). Вплив права Євросоюзу на правопорядки третіх країн, включаючи Україну, здійснюється як безпосередньо, коли воно регулює поведінку суб'єктів національного права цих країн, так і шляхом включення положень права цього об'єднання до

правової системи кожної з країн, з яким європейські співтовариства уклали угоди про співпрацю.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Case 26/62. Van Gend Loos. [1963] ECR 1.
- ² Case 6/64. Costa v. ENEL. [1964] ECR 585.
- ³ Європейський Союз: консолідовані договори. – К.: Port-Royal, 1999.
- ⁴ Тускоз Жан. Міжнародне право: Підручник. Пер. з франц. – К.: "Арт Ек", 1998. – С.91.
- ⁵ Там же. – С.91-95.
- ⁶ PCLJ, [1927], ser.A, № 10, at.18-20.
- ⁷ Угода про заснування ЄС. – С.133.
- ⁸ Cases 48, 49, 51-57/69, [1972] ECR 619.
- ⁹ Cases 89, 104, 114, 116-117, 125-129/85, [1988] ECR 5193.
- ¹⁰ Справи 607/73 Istituto Chemioterapico Italiano v. Commission. ECR 223.
- ¹¹ Справи 89, 104, 114, 116-117, 125-129/85.
- ¹² Спільні справи 209-213/84 Ministere Public v. Lucas Asies et ab. [1986].
- ¹³ S. Pearestein, A. Swardon. US, Europe Clash over Airline Deal, Wash. Post, 7 July, 1997.
- ¹⁴ E.U. Focus, 7 Sep. 2000.
- ¹⁵ Art. 5 of the Council Regulation [EC] 2158/1999 – O.J. L265, 13.10/1999, at 7.
- ¹⁶ T. King. Human Rights in European Foreign Policy. Success or Failure for Post-modern Diplomacy. 'ae' – European Journal of International Law, 1999, Vol.10, № 2. – P.322-333.
- ¹⁷ Ст.301 Амстердамської угоди про заснування ЄС.
- ¹⁸ Committee on International Investment and Multinational Enterprises, 1984, Reven.
- ¹⁹ Tarullo D. Norms and Institutions in Global Competition Policy. American Journal of International Law, July 2000, Vol.94, № 3. – P.483.
- ²⁰ Von Miert K. Forward to European Commission XXVIIIth Report on Competition Policy – 1998. 1999. – At.7.
- ²¹ Brittan L. The need for a Mutual Framework of Common Rules, Address Before the OECD Conference on Trade and Competition. 29-30 June. 1999.
- ²² EU Focus, July 1999. – P.17.
- ²³ Tarullo D. Op.cit. – P.482.
- ²⁴ The American Journal of International Law., Jan. 1999, Vol.93, № 1. – P.231-235.
- ²⁵ The American Journal of International Law., Jan. 1999, Vol.93, № 1. – P.231-235.
- ²⁶ O.J. L035/96
- ²⁷ Угода про партнерство та співробітництво від 16 червня 1994 р.
- ²⁸ Дмитрієв А.І., Муравйов В.І. Міжнародне публічне право: Навч. посібник. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – С.474.
- ²⁹ Додаток III до УПС.
- ³⁰ Boyle A. Some Reflections on the Relationship of Treaties and Soft Law. International and Comparative Law Quarterly, vol.48, № 4, October 1999. – P.901-913.
- ³¹ Національна безпека та оборона. – 2000. – № 9. – С.17.
- ³² O.J. 1988, L319/9.
- ³³ O.J. 1988, C2719.
- ³⁴ Basedow J. The Communitarization of the Conflict of Law under the Treaty of Amsterdam. – Common Market Law Review, June 2000, 2000, Vol.37, № 3. – P.687-688.

Надійшла до редакції 04.02.2002